

בהעדרו של מקור הולכים על הרוח

מה עושה מתרגם כשהוא מגלה לפתע שהמקור אינו קיים?

בפעם הראשונה שחזרתי מפגישה עם הסופר סלמאן נאטור בביתו חשתי את כובד האחריות שניחתה פתאום על כתפיי. בנסיעה ההיא, בדרך מדאלית אלכרמל לתל אביב, הרהרתי בכל ההחלטות שעמדו לפניי. כמה חודשים לאחר מכן, כשנאטור הלך לעולמו במפתיע, העצב הנורא שמילא אותי לווה בתחושת אחריות כבדה על חובתי להביא את המלאכה לסיומה. ידעתי שאת ההחלטות שלא קיבלתי עם נאטור בעודו בחייו, איאלץ לקבל בעצמי, לאחר מותו.

בפברואר 2017, קצת אחרי פרסום הספר "הולך על הרוח"* של סלמאן נאטור בעברית, קיבלתי אימייל מחוקק פלסטיני שביקש לקרוא את המקור בערבית. חיכיתי קצת לפני שעניתי ולבסוף השבתי שלספר הזה אין באמת מקבילה בערבית. הסברתי לו שהספר הוא לא תרגום של יצירה ערבית אחת, הבנויה מארבעה שערים כמו הנוסח העברי, אלא מלאכת הרכבה של קולאז', שכוללת בתוכה שלושה רומנים שפורסמו בערבית במועדים שונים, ושבנוסח העברי הם נכרכו ונערכו יחדיו. כתבתי, מעט מתנצל, שרוב הטקסטים משלושת הרומנים בערבית אכן נמצאים בנוסח העברי, ושרק חלק קטן לא תורגם. "אבל איך קוראים לרומן בערבית?", הוא הקשה. "אין רומן כזה בערבית", השבתי לו. תחושה מעורבת של בהלה ושל התרגשות אחזה בי.

נדמה שההנחה שלנו בבחינת פעולת התרגום וסוגיות שקשורות לתרגום, היא אכן שהמתרגם הוא בעל חוב, ושכל קיומו נובע מנאמנותו למקור. אבל יש מצבים, כפי שאתאר כאן, שהעדר המקור משאיר את מלאכת כתיבת המקור בידי המתרגם. במקרים כאלה נדמה שהניסיון להתחקות אחר התכוונותו של המחבר חזק יותר מהצורך להיאחז בעקבה של כל מילה. תרגום שקוף היה אולי הופך את שלושת הטקסטים שבהם עוסקת מסה זו

* ראו קטע מהספר, "זעתר בלונדון", בעמודים 110-112.

לקובץ יצירות "נאמן" למילים, אבל הוא היה עלול להיות גם בוגדני מאוד כלפי הסופר. אני בחרתי באפשרות האחרת.

*

כמי שחקר מדיניות לשונית ויחסי שפה-חברה בצל הסכסוך הישראלי-פלסטיני, נחשפתי לאורך שנות מחקרי להיבטים שונים הנוגעים לשפה, וביניהם, כמובן, פעולת התרגום. בשדה זה, במיוחד בתיווך טקסטים של דה-סוסיר ושל ולטר בנימין, נחשפתי לעומקן ולמורכבותן של השאלות הנוגעות ליחסים שבין המקור לתרגום. דה-סוסיר לימד אותנו שהפער שבין מסמן למסומן אינו "קבוע", ומכאן שעל המתרגם לבחון את בחירות התרגום שהוא עושה לא דרך תרגום שקוף, של מילה במילה, אלא תוך ניסיון להעביר מרוח הטקסט, משכבות העומק של המילים שמהן הוא מורכב ושל היחסים המתקיימים ביניהן. ב"משימתו של המתרגם" לימד אותנו בנימין כי על המתרגם להתרחק מפעולת התרגום השקוף ולהיחלץ מהרצון להיצמד למקור ולמילותיו המדויקות. הוא ביקש להדגיש את החשיבות הרבה שיש לשימורה של רוח המקור ולעמידה על הכוונה הגלומה בו.

במילותיו של בנימין: "במקום להשתדל להידמות למשמעותו של המקור, עליו לסגל לעצמו, מתוך אהבה ולפּרטי־פרטים, את דרך התכוונותו של המקור, כך שיהיו שניהם, מקור ותרגום כאחד ניתנים לזיהוי כחלקיה של לשון גדולה יותר, ממש כשם שאותם רסיסים הם חלקיו של הכלי" (בנימין, 1993, 45). מכאן שבנימין לא טען רק כי התרגום לא צריך להידמות למקור, אלא אף ביקש לאתגר את היותו של המקור – השפה שבה נכתב הטקסט לראשונה – באמת המקור, וטען כי המקור והתרגום ביחד הם רסיסים שהתנפצו מתוך כד "השפה הטהורה", הוא הוא "המקור" שממנו שואבים הן הטקסט הראשון, כביכול, והן הטקסט המתורגם.

בהסתמך על הידע המוקדם הזה, כאשר קיבלתי עליי את משימת התרגום הראשונה שלי – יצירותיו של הסופר הפלסטיני סלמאן נאטור – ידעתי שצפויה לי עבודה מורכבת. ידעתי שיהיה עליי להתעלות על רצוני "להיאחז" במילים, ללכת כביכול "על בטוח", ולתרגם את נאטור מילה במילה; ותחת זאת לעשות מאמץ ולהיכנס פנימה אל תוך הטקסט, אל החדרים המהדהדים של הערבית, ולנסות לצאת משם כשאני מעביר לקורא, עוד לפני המילים, את הרוח, את ההתכוונות. ידעתי שזו לא תהיה משימה קלה, לא רק משום שעשיתי אז את צעדי הראשונים בתרגום, אלא גם בגלל הקשיים המסוימים הנוגעים לתרגום מערבית לעברית: האם עליי לתרגם את המילה انتفاضة בערבית כ"אינתיפאדה" בעברית, אף על פי שבעברית היא נעדרת כל ממד של התקוממות או תגובת-נגד? האם כשאני מתרגם דיאלוגים בערבית מדוברת עליי לציין זאת בעברית, או אולי לכתוב במשלב עברי נמוך? וכיצד עליי לתרגם שמות מקומות בערבית כמו يافا, بيسان, جبل الجرمق, مرج ابن عامر, האם יאפא, בִּיסָאן, ג'בל אלג'רמק, ומרג' אָבן עֵאמר? או שמא יפו, בית שאן, הר מירון ועמק יזרעאל? כך או כך, ניגשתי למשימת התרגום בהתרגשות רבה, כשאני יודע שמה שלא יהיה, תמיד יעמוד לרשותי המקור בערבית – יציב, איתן ונוכח – לחזור אליו, לקבל ממנו ולחוש אותו.

לדבר אחד לא התכוננתי כהלכה. לשאלה מה עושה מתרגם כשהוא מגלה לפתע שהמקור אינו קיים?

*

בפעם הראשונה שחזרתי מפגישה עם הסופר סלמאן נאטור בביתו חשתי את כובד האחריות שניחתה פתאום על כתפיי. הספר "מסע על מסע" (سفر على سفر) שראה אור ברמאללה בשנת 2008, ושנכתב בז'אנר של פרוזה פואטית, ללא סימני פיסוק, היה לדעת סלמאן נאטור "רזה" מכדי לצאת לבדו בעברית. הוא רצה לחצות אותו לשניים ולהכניס בתווך ספר אחר. חשבנו ביחד על טקסט מתאים, ומאחר שהגיבור ב"מסע על מסע" הולך לבקר ידידה פלסטינית שחיה בפריז ושנולדה בביסאן, האופציה המתאימה ביותר הייתה ספר אחר שכתב נאטור, "הולכים על הרוח" (يمشون على الريح), שראה אור בהוצאה קטנה בנצרת בשנת 1992. הספר מגולל את מסעו של גיבור הספר לבית שאן הישראלית, היא ביסאן הפלסטינית, כדי להכיר מקרוב את היהודים-הישראלים החיים שם. נאטור נתן לי צילום של הספר בערבית, וגם תרגום שהוא עצמו ערך מערבית לעברית. לאחר מכן אמר שייתכן שנצטרך לחשוב על עוד טקסט, כדי שהספר יספר גם סיפור שהוא מעבר לביסאן ובית שאן. נפרדתי ממנו בהבנה שאני הולך ומתקדם לקראת יצירה של ספר בעברית. ספר שהוא אמנם מתורגם מערבית, אבל שאין לו מקור בערבית.

בנסיעה ההיא, בדרך מדאלית אלכרמל לתל אביב, הרהרתי בכל ההחלטות שעמדו לפניי. ידעתי שתירש ממני העברה של טקסטים וסידורים מחדש כדי לחצות את "מסע על מסע" לשני חלקים נפרדים. גם המעבר בין "מסע על מסע" ל"הולכים על הרוח" יחייב הכנסת קטעים שלא היו קיימים במקור. והיה גם הצורך ב"תפירות" בין הטקסט שכתוב בפרוזה פואטית לטקסט שכתוב כרפורטז'ה על מפגש יהודי-פלסטיני. ולא רק זאת, ידעתי שעליי גם למצוא טקסט נוסף של נאטור ולארוג אותו אל תוך המרקם המרובד הזה. ואם בכך לא די, כמה חודשים לאחר מכן, כשנאטור הלך לעולמו במפתיע, העצב הנורא שמילא אותי לווה בתחושת אחריות כבדה על חובתי להביא את המלאכה לסיימה. המשימה נעשתה קשה עוד יותר. ידעתי שאת ההחלטות שלא קיבלתי עם נאטור בעודו בחייו, איאלץ לקבל בעצמי, לאחר מותו.

*

בסופו של דבר, נבחרה יצירה שלישית. "המתנה" (انتظار), ספר שראה אור בשנת 2009 בעמאן, ותורגם לעברית על ידי חברו של נאטור, יהודה שנהבי-שהרבני. כדי לטוות את שלוש היצירות למארג ספרותי אחד, היה עליי לעשות שני דברים עיקריים. ראשית, לתפור אותן בחוט חדש שיאפשר את קיומן כספר. ושנית, לבדוק אילו שינויים נדרשים כדי להפוך את שלוש היצירות הנפרדות לפרקים בעלי רצף בספר אחד.

נאטור ביקש שהספר ייפתח וייסגר ברומן "מסע על מסע", ולכן חשתי שהפיכת המסע בכתביתו של נאטור למרכזית, תאפשר גם להיענות לבקשתו וגם לכנס עמה בכפיפה אחת את שתי היצירות האחרות. ביצירת חוט המסעות נולדו ארבעה שערים לארבעה מסעות בספר: "המסע החוצה", "המסע לבית שאן", "המסע לחיפה", ו"מסע בזמן, מסע במקום".

גם שם הספר "הולך על הרוח" תרם לחיזוק מוטיב המסע, והיה כרוך בקושי עצום לוותר על שם אחר ("ואני היהודי האחרון"), שנאטור עצמו הרהר לגביו. זאת ועוד, כדי להדגיש את הנתיבות בספר ואת האופן שבו כל שביל וכל פיתול מוביל למסע הבא, השתמשתי בז'אנר של הפרוזה הפואטית כחוט מקשר, כך שכל אחד מהשערים, כל אחד מהמסעות, נפתח באפיק פואטי.

כל אחת מהיצירות של נאטור, שהפכו בסופו של דבר למקשה אחת, אתגרה אותי באופן אחר ודרשה שימוש בטכניקות אחרות. ב"מסע על מסע" נדרשתי בעיקר לעריכה מחדש של סדר הקטעים, כדי לחפות על טקסטים ש"הושאלו" לפתיחה של מסע אחר, וכדי ליצור שער פותח ("המסע החוצה") ושער מסכם ("מסע בזמן, מסע במקום") שיהיו הולמים לספר חדש – כזה המכיל בתוכו שני מסעות נוספים, לחיפה ולבית שאן. בספר "הולכים על הרוח", שהפך לשער השני ("המסע לבית שאן") התמודדתי עם שאלה קשה: נאטור נתן בידי את התרגום שלו עצמו לספר, אך סריקה מהירה של ה"מקור" בערבית לתרגום שעשה נאטור העלתה שהוא שינה תכופות ביטויים, מילים, תיאורים וחלקי טקסט שלמים. מתתיהו פלד הקדיש לנושא מאמר ("השפעת הקורא בגרסאות 'הולכים על הרוח' מאת סלמאן נאטור") וטען כי מדובר למעשה ב"שתי יצירות שונות" שההבדלים ביניהן נובעים מהשפעת הקורא הפוטנציאלי על הכותב. אני נאלצתי להכריע ובחרתי בסופו של דבר את גרסת התרגום של נאטור לעברית, שכוללת בתוכה בחירות ספרותיות של המתרגם נאטור, אבל לאו דווקא של הסופר ה"מקורי" נאטור, וזאת באופן שחידד עבורי שוב את חמקנותם של המושגים הללו. לבסוף, בספר "המתנה", שהפך לשער השלישי ("המסע לחיפה") התערבתי ביצירה על מנת להעמיד את הספר על בסיס יציב, הוא נתיב המסעות. בספר זה התמקדתי בקטעים העוסקים בעיר חיפה והמובילים אליה וממנה, בעיקר סביב דמותו של אחמד אבן ראבעה, ונאלצתי להשאיר קטעים אחרים מחוץ לספר החדש.

שאלת הנאמנות שבה ועלתה שוב ושוב בעת מלאכת התרגום. אולם ככל שהתעמקתי בעבודה, בתהליך יצירת המקור-תרגום – שהפך אגב את תרגום הספר מעברית לאנגלית לכמעט בלתי אפשרי – הבנתי שהנאמנות של המתרגם, יותר משהיא לסופר, והרבה יותר משהיא למילים, צריכה להיות נאמנות להד העולה מתוך הטקסט, למסר העמוק הבוקע ממנו ומבקש להישמע. גם בשפה אחרת, גם במילים אחרות.

המסה מוקדשת לסלמאן נאטור ז"ל, חבר ומורה ואח, ולרוחו החיה המהלכת בינינו.